

2. De maatschappij in de nieuwe eeuw

Om te begrijpen in wat voor soort klimaat de kunst van het moderne ontstaat, geeft dit hoofdstuk een historisch beeld van de maatschappelijke veranderingen aan het begin van de twintigste eeuw.

Postimpressionisme

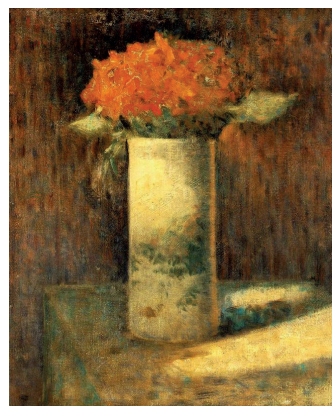
In het midden van de negentiende eeuw wordt de **fotografie** ontdekt. Na enkele decennia is die zo ver ontwikkeld dat fotografen er zelfs hun beroep van kunnen maken. Voor sommige schilders is de nieuwe fotografie een geduchte concurrent. Zij betekent echter een bevrijding voor een aantal andere kunstenaars. Tot die tijd wordt min of meer verwacht dat schilderijen een soort vensters zijn op een naturalistische wereld. Het thema mag dan wel ontsproten zijn aan de fantasie van de kunstenaar, maar de uitwerking moet realistisch zijn. De schilderwijze hoort daarbij zo glad te zijn dat je als kijker niet te veel beseft dat het om een schilderij gaat.

In de tweede helft van de eeuw verandert dit. Deels geïnspireerd door de fotografie komt de stroming van het **impressionisme** op. Deze kunstenaars willen de wereld objectief weergeven door het licht van het moment in snelle toetsen te vangen. Gevoel is niet belangrijk; het is de indruk van het moment, de impressie, die telt. De kunst van de **postimpressionisten** breekt niet alleen met de gladde manier van werken, maar ook met de realistische weergave van

de wereld. Beide zijn voor deze kunstenaars ondergeschikt aan andere zaken. Paul **Cézanne** vindt de impressionistische werkwijze bruikbaar, maar heeft moeite met de toevallige composities. Georges **Seurat** vindt de impressionistische ideeën over kleur en waarneming te vaag en experimenteert met een strenge en precieze aanpak. Paul **Gauguin** ziet de impressionistische kunst als 'duur behang' zonder de intellectuele inhoud die een kunstwerk volgens hem moet hebben. Vincent **van Gogh** mist de emotie bij het impressionisme. Hij wil dat zijn schilderij een neerslag van de beleving die hij ervaart bij het schilderen ervan wordt. Deze postimpressionisten hebben deze naam gemeen, maar verder niets. Het zijn min of meer solisten en ze hebben alle vier een ander doel voor ogen. Hoewel er nog enkele anderen tot het postimpressionisme worden gerekend, heeft vooral dit viertal grote invloed op de ontwikkelingen in de kunst van de twintigste eeuw.

Het symbolisme

Het modernisme uit de eerste helft van de twintigste eeuw kondigt zich in de negentiende eeuw al aan, in de vorm van het **symbolisme**. Dat komt rond de eeuw-

Links; 2.1. Paul Cézanne, *Vaas met bloemen* (1903).

Linksmidden; 2.2. Georges Seurat, *Vaas met bloemen* (1878).

Rechtsmidden; 2.3. Paul Gauguin, *Stilleven met Chinese pioenrozen en mandoline* (1885).

Rechts; 2.4. Vincent van Gogh, *Zonnebloemen* (1888).

2.5. Odilon Redon, *Ophelia* (1905).

wisseling op in de beeldende kunst en de literatuur. Kunst is voor de symbolisten vooral een emotionele ervaring. Het gaat er niet om hoe iets gezien wordt, maar hoe iets gevoeld wordt. Daarom veranderen ze wat ze zien in symbolen. Waar waarneming voor veel kunstenaars het uitgangspunt is voor een voorstelling, zijn symbolisten vooral geïnteresseerd in de betekenis van die voorstelling. Die betekenis is privé en geldt alleen voor de kunstenaar. Dat maakt de voorstellingen voor het publiek raadselachtig en vreemd. Thema's worden ontleend aan de literatuur, dromen en mythologie. Pessimisme over de westerse beschaving aan het einde van de eeuw zorgt voor een zekere zwaarvoedigheid. Het beeld van de vrouw als noodlottige verleidster, de femme fatale, draagt daaraan bij. Er is een fascinatie voor lijden en de dood. Hoewel het symbolisme vooral een beweging is in de literatuur en schilderkunst is, beïnvloedt het ook sommige invloedrijke componisten, zoals Richard Wagner en Richard Strauss. In het werk van een aantal van deze symbolistische kunstenaars zijn al tendensen van verschillende moderne stromingen zichtbaar, zoals het opkomende expressionisme en surrealisme, en het ontstaan van de abstracte kunst.

Nieuwe denkers

Veel moderne kunstenaars raken geïnspireerd door de revolutionaire ontwikkelingen op het gebied van wetenschap, psychologie en filosofie. Deze ontwikkelingen dragen bij aan een optimistisch gevoel over een betere en meer rechtvaardige moderne wereld.

- De Oostenrijkse psychiater **Freud** (1856-1936) ontwikkelt een nieuwe theorie over de menselijke geest. Volgens hem bestaat deze uit lagen. Onder de laag van het rationele, uiterlijke bewustzijn zit een **onderbewustzijn**. Daarin is iedereen wie men werkelijk is en huizen ook de verborgen seksuele drijfveren. In dromen en hallucinaties regeert dit onderbewustzijn. Veel kunstenaars zijn geïntrigeerd door de ideeën over het onderbewuste. Ze verwerpen het rationele en willen zich door dit onderbewuste laten leiden.

- De Duitse filosoof **Nietzsche** (1844-1900) meent dat de mens te ver is afgedreven van zijn onbevengene natuur. Mensen hebben, onder invloed van het christendom, te veel het verstandelijke en rationele benadrukt en hun oerdriften, zoals extase en genot, genegeerd. Dit idee spreekt ook kunstenaars aan. Nietzsche meent tevens dat de mens zich meer individualistisch moet opstellen. Men moet niet meelopen met de kudde. Wie zich van de massa los durft te maken en zijn eigen weg kiest, noemt hij een *übermensch*. Dit tegendraadse **individualisme** wordt door een aantal kunstenaars aantrekkelijk gevonden. Ze zien het als een pleidooi voor de avant-garde. De term *übermensch* wordt later door de nazi's misbruikt voor de 'raszuivere Ariër'.
- Karl **Marx** (1818-1883) is journalist, econoom en filosoof en is politiek geëngageerd. Zijn ideeën over de maatschappij, economie en politiek legt hij vast in zijn belangrijkste boek: *Das Kapital* (1867). Hij meent dat de maatschappij zich via een klassenstrijd ontwikkelt. In de praktijk vertaalt zich dit in de strijd tussen de bourgeoisie die de productiemiddelen bezit en het proletariaat - de arbeiders - dat de productie mogelijk maakt door zijn arbeid te verkopen tegen loon. Marx voorspelt dat deze op kapitalisme gefundeerde maatschappij uiteindelijk door zelfvernietiging te gronde zal gaan. Zij zal volgens de schrijver worden vervangen door het in zijn ogen eerlijkere systeem van het **socialisme**. Het groeiende klassenbewustzijn van de arbeiders zou moeten leiden tot politieke bewustwording en uiteindelijk tot het ideaal: een klasseloze **communistiche** maatschappij. Marx en zijn volgelingen roepen daarom op tot revolutie van het proletariaat om het kapitalisme ten val te brengen en zich zo vrij te maken. In Rusland lijkt die tijd aangebroken met de val van het tsarenregime.

Ontwikkelingen in de techniek

Een van de oorzaken van het ontstaan van een modernistische tijdgeest is de stormachtige ontwikkeling die de techniek doormaakt. Die begint in de negentiende eeuw, maar krijgt pas effect als de bevolking er in het begin van de twintigste eeuw de voordelen van ontdekt. Zo maken telegrafie en telefonie de wereld plotseling kleiner. De lijndiensten met grote passagiersschepen verkleinen de wereld eveneens en maken het mogelijk te reizen en te emigreren. Er wordt geëxperimenteerd met vliegtuigen; Louis Blériot vliegt in 1909 als eerste het kanaal over. Karl Benz bouwt een auto in 1886. De massaproductie van dat voertuig begint als Henry Ford zijn fabriek opent in 1909 en de auto zo betaalbaar wordt. Wilhelm Röntgen verbijstert de wereld met zijn röntgenstraling, die de inwendige mens zichtbaar maakt. Het echtpaar Curie ontdekt de mysterieuze radioactiviteit. Door nieuwe synthetische materialen en giettechnieken kunnen apparaten en meubels op heel andere manieren worden vormgegeven. Nauw verbonden met de uitvinding van nieuwe

machines en apparaten is het ontstaan van infrastructuur, zoals wegen en een elektriciteits- en telefoonnet. Langs die wegen verschijnen benzinepompen die het mogelijk maken lange afstanden af te leggen. Op het gebied van de architectuur zorgt de toepassing van beton voor andere bouwstijlen. Deze techniek dwingt architecten tot rationele of functionele bouw.

De nieuwe technieken hebben hun weerslag op de kunsten en de media. De ontwikkeling van de radio, het moderne theater en de bioscoopfilm zou onmogelijk zijn zonder elektriciteit. De stroom van uitvindingen ontketent een ongekend **maatschappelijk optimisme**. Het geeft kunstenaars het gevoel dat ze op een kantelpunt in de geschiedenis staan. Er lijkt voor de mensheid een nieuw tijdperk te zijn aangebroken. Een tijdperk dat vraagt om een nieuwe, andere kunst.

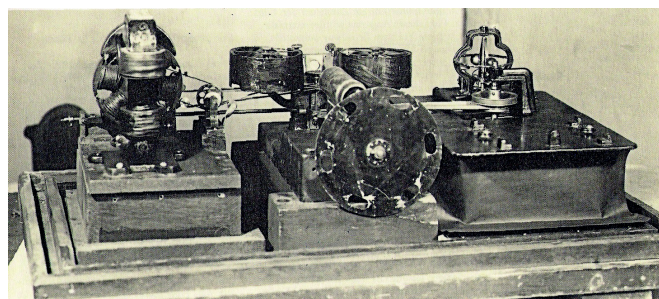
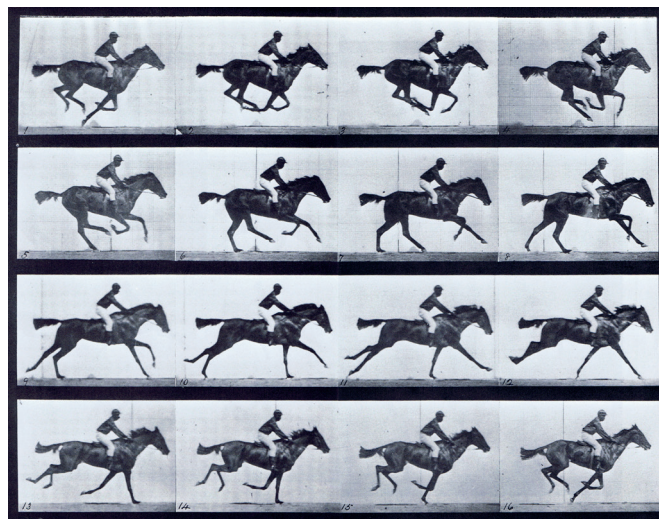
De nieuwe media

De fotograaf Eadweard **Muybridge** (1830-1904) maakt in de tweede helft van de negentiende eeuw een studie naar beweging door fotosequenties te maken van mensen en dieren in actie. Al snel ontdekt men dat door het snel na elkaar vertonen van beelden de illusie van beweging ontstaat. Daarmee is de film geboren. De eerste Amerikaan die brood ziet in dit nieuwe medium is de uitvinder Thomas **Edison** (1871-1931). Eind 1880 raakt hij geïnteresseerd in bewegende beelden en bouwt een kinetoscoop, die volgens hem "hetzelfde moet doen voor het oog als de fonograaf voor het oor". In 1893 installeert hij in een schuur de eerste filmstudio in de Verenigde Staten. Daarin maakt hij vele filmpjes van Amerikaanse vaudevillesterren, zoals danseressen, gewichtheffers en acrobaten. Edison verhuurt zijn kinetoscopen en filmpjes aan allerlei theaters, en zo bereiken ze Europa.

Aangespoord door hun vader die een demonstratie van Edisons machine ziet, zoeken de gebroeders **Lumière** naar een eigen projectiemachine. Zo vinden ze de **cinematografie** (filmrol) uit. Het worden de eerste filmpioniers in Europa. De broers zijn van huis uit geen kunstenaars, maar zakenlieden. Louis Lumière maakt honderden korte filmpjes die zonder enige vorm van montage in een show vertoond worden. Een echt

2.6. Bain News Service, *Louis Blériot vliegend over een veld* (1909).

Boven; 2.7. Eadweard Muybridge, *Paard Annie G, gezadeld in galop met berijder* (1887).

Onder; 2.8. Thomas Edison, *Kinetograaf* (circa 1891).

verhaal ontbreekt. Het duo wil voornamelijk de nieuwe techniek aan het publiek tonen. Film blijkt echter meer dan een kermisattractie en ontwikkelt zich aan het begin van de twintigste eeuw tot een uiterst krachtig medium om verhalen te vertellen.

De kunsthandel

Na de Franse Revolutie zijn de meeste kunstenaars hun vaste opdrachtgevers kwijt. Dat waren de kerk en de adel. De staat en de bourgeoisie komen hiervoor in de plaats. De jaarlijkse Salon, die ook in het begin van de twintigste eeuw nog plaatsvindt, wordt een belangrijke plaats voor de kunsthandel. Naast deze staatsexpositie met traditionele, pompeuze kunst zijn er ook rijke **verzamelaars** en **particuliere handelaren**. De visionairen onder hen schaffen werk aan van avant-gardekunstenaars waar de Salon niets in ziet. Daniel-Henry Kahnweiler (1884-1979) is zo iemand. Hij is een van de eersten die oog heeft voor de kwaliteiten van mensen als Picasso en verwerft op een bepaald moment zelfs het recht om zijn werk exclusief te mogen verkopen.

Belangrijk is ook de Amerikaanse familie Stein in Parijs. Geïntregeerd door de moderne kunst leggen ze er een verzameling van aan. Ze stellen die tentoon aan anderen. Hun studio wordt zo een van de weinige plaatsen in die tijd waar moderne kunst te zien is en waar erover gediscussieerd kan worden met gelijkgestemden. Veel kunstenaars brengen er een bezoek om met eigen ogen de nieuwe kunst te zien.

2.9. Pablo Picasso, *Les Femmes d'Alger* (1907).

De moderne kunstenaar

Bij de nieuwe tijd hoort ook een nieuw soort kunstenaar. Nog meer dan de avant-garde van de vorige eeuw, breken deze kunstenaars met tradities en zet daarmee vraagtekens bij alle geaccepteerde kunstvormen. Kunstenaarschap is hun ogen niet zozeer een beroep, maar eerder een levenshouding; een manier van kijken naar zichzelf en naar de wereld. **Ratio** (het verstand) en **persoonlijke emotie** (het gevoel) zijn beide drijfveren voor hun kunst. Het verwerpen van de academische regels geeft ze de vrijheid eigen regels te maken en systemen te bedenken. Zoeken naar de **essentie** en het elimineren van wat overbodig lijkt, wordt een van de wegen die naar **abstractie** leidt. De uitwisseling tussen verschillende kunstdisciplines is kenmerkend voor deze modernen. Opdrachtgevers zijn er niet meer, kunstenaars werken autonoom en moeten op deze manier hun brood verdienen. Dat valt niet altijd mee. De nieuwe, modernistische aanpak levert namelijk vaak een kunst op die niet makkelijk te begrijpen is en in eerste instantie velen niet aanspreekt. Kunst wordt een enkele keer ook politiek en een commentaar op de autoriteiten. Dat zorgt ervoor dat sommige overheden bepaalde kunstuitingen, zoals abstracte kunst, argwanend bekijken. Dictatoriale regimes verbieden ze vaak.

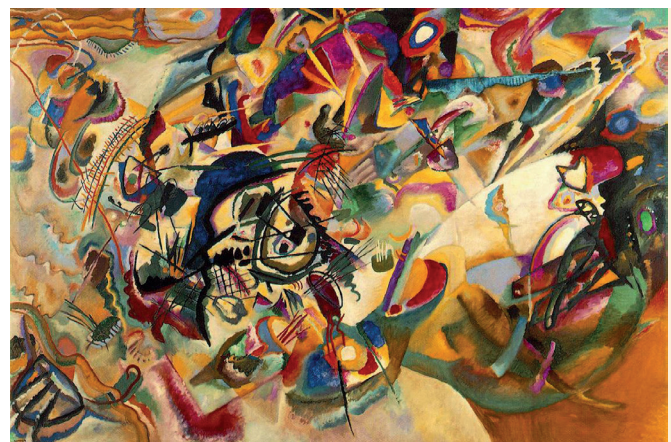
De Eerste Wereldoorlog

In het begin van de twintigste eeuw worden landen nog geregeerd door vorsten die vrijwel geen inmenging dulden. In Centraal-Europa vormen Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië een machtsblok. Hun rivaal is de Triple Entente, een verbond tussen Frankrijk, Rusland en Engeland. Al deze Europese landen bewapenen zich in hoog tempo. Duitsland, economisch en militair het machtigste land, verklaart voortdurend dat het omringd is door vijanden en zich moet voorbereiden op een strijd. Ruslands straatarme bevolking wordt geregeerd door een totalitaire tsaar. Het raakt in een korte oorlog met Japan binnen één uur zijn vloot kwijt en is sterk verzwakt. Het evenwicht tussen de grootmachten in Europa wankelt en de vraag is

niet meer óf er een oorlog zal uitbreken, maar wanneer. Op 28 juni 1914 schiet Gavrilo Princip de Oostenrijkse troonopvolger dood. De daaropvolgende oorlogsverklaring aan Servië luidt het begin van de Eerste Wereldoorlog in. Als die in 1914 uitbreekt, is de algemene gedachte dat het een korte oorlog wordt. Dat blijkt een grote vergissing. Duitse strategen wijzen de keizer en zijn staf erop dat het een onmogelijke opgave is troepen tot ver in Frankrijk te bevoorraden. Ze hebben gelijk, en de oorlog loopt vast in Zuid-België en Noord-Frankrijk. Daar ontstaat een loopgravenstrijd die vier jaar duurt en minstens acht miljoen mensen het leven kost. De omstandigheden zijn erbarmelijk. Oude strategieën blijken onbruikbaar en reduceren soldaten tot kanonnenvoer. Nieuw uitgevonden wapens, zoals gifgas, vlammenwerpers en tanks, zaaien dood en verderf. In het Westen valt in 1918 het doek voor Duitsland als de Amerikanen zich met de strijd gaan bemoeien en de uitgeputte Duitse troepen verslaan. De Eerste Wereldoorlog is voorbij. De gruwelen van de oorlog laten veel kunstenaars echter niet onberoerd. De zinloze dood van velen en de leugenachtige propaganda van de autoriteiten worden niet vergeten. Een **protestkunst** wordt geboren.

De arbeiders

Terwijl de elite zich bezighoudt met de modernisering, gaat veel daarvan aan het gewone volk voorbij. Voor de meeste burgers is er niet veel veranderd sinds de negentiende eeuw. Hun leefomstandigheden zijn slecht en ze hebben weinig geld. In een stad als Amsterdam leven grote gezinnen in piepkleine appartementjes zonder goede sanitaire voorzieningen. Mensen werken voor een hongerloontje en kunnen om de onbenulligste reden hun baan verliezen: voor hen tien anderen. Sociale zekerheid is er niet. Velen zijn aangewezen op liefdadigheid. Men heeft nauwelijks ergens recht op, vrouwen nog minder dan mannen. In de hoop op betere kansen emigreren duizenden naar de Verenigde Staten, het land van de onbegrensde mogelijkheden. Bij veel arbeidersgezinnen gaat een flink deel van het weekloon regelmatig op in het café op de hoek. Afleiding na werktijd vinden arbeiders verder in grote

2.10. Wassily Kandinsky, *Compositie VII* (1913).

2.11. Triple Entente, Russische poster (1914). Van links naar rechts zie je Frankrijk, Rusland en Engeland.

2.12. Gustav Klutsis, *Hijz hoger de vlag van Marx, Engels, Lenin en Stalin* (1933).

kroegen waar gezongen en gedanst wordt. Later wordt er in deze 'musichalls' komisch toneel gespeeld en worden er populaire liederen uit de opera en operette gezongen. Een grote aantrekkingskracht gaat uit van de bioscopen die in alle grote steden verrijzen. De voorstellingen zijn gericht op een zo groot mogelijk publiek. Films zien wordt, ook vanwege de betaalbare prijs, erg populair bij de massa. Het is niet ongewoon driemaal in de week naar een bioscoop te gaan. In de groeiende belangstelling voor de film en zijn sterren is al het **begin van de massacultuur** te zien die na de Tweede Wereldoorlog de maatschappij zal domineren.

Het socialisme

Aan het einde van de negentiende eeuw ontstaan mede door de geschriften van Karl Marx arbeidersbewegingen die strijden voor een betere behandeling. Uit hun gevoelens van onlust ontstaan socialistische en communistische bewegingen. In een poging de tegenstander Rusland zo te ontregelen dat deze militair weinig meer voorstelt, smokkelen de Duitsers de marxist Lenin vanuit Zwitserland in een geblindeerde trein naar Rusland. Gevolg is het uitbreken van de bloedige Russische Revolutie in 1917. Het tsarenregime valt en er breekt een nieuwe tijd aan. Een aantal idealistische kunstenaars helpt vanaf 1917 mee vorm te geven aan die nieuwe communistische, klasseloze samenleving. Hierin is iedereen gelijk. De kunst is er niet langer de elitaire, figuratieve kunst van de tsaar, maar wordt een nieuwe, toegankelijke, onbesmette en abstracte kunst voor iedereen. Als Stalin in 1924 aan de macht komt, verwierpt hij deze abstracte kunst. Hij begrijpt en vertrouwt die niet. Bovendien is die ongeschikt als propagandamiddel. Hitler doet niet veel later om dezelfde redenen de moderneren in de ban. Veel kunstenaars vluchten naar het Westen en de VS. Ze nemen hun ideeën mee.

De Grote Depressie

In 1929 breekt er in de Verenigde Staten een crisis uit die al snel de economie in de hele wereld treft. Op 24

oktober 1929, Zwarte Donderdag, start in New York een beurscrash die ervoor zorgt dat velen in enkele uren al hun kapitaal kwijtraken. Het is de opmaat voor een langdurige economische recessie die voor grote werkloosheid zorgt: de Grote Depressie. Nederland blijft niet ongeschonden. Hier gaan ook veel bedrijven failliet en komen mensen op straat te staan. Velen raken hun spaargeld kwijt of kunnen leningen niet meer aan banken terugbetalen. Duitsland kampt met de draconische strafmaatregelen die na de Eerste Wereldoorlog aan het land worden opgelegd. De herstelbetalingen brengen het land aan de rand van de afgrond. De crisis komt daarbovenop en heeft bittere armoede tot gevolg voor een groot deel van de bevolking. Het scheidt het klimaat waarin de **nationaalsocialisten** en Hitler aan de macht kunnen komen, met alle noodlottige gevolgen van dien. Het theater en vooral de bioscoop blijken een goedkope manier om de ellende enkele uren te kunnen vergeten – tenminste voor de mensen die het zich nog kunnen veroorloven.

De Tweede Wereldoorlog

In het Europa van de jaren dertig heerst er onrust in de maatschappij. Duitsland en Italië krijgen te maken met het opkomende fascisme. Berlijn is op dat moment het centrum van Europa, een stad waar meer te beleven valt dan in Parijs. Met de opkomst van de nazi's en het **fascisme** is dat echter snel voorbij. Meer dan ooit wordt kunst gebruikt om de bevolking te manipuleren. De overheid, onder leiding van Hitler, ziet de Joden als oorzaak van alle ellende in het land. Hij beschouwt de blanke Duitsers als übermensen en erfgenamen van de klassieke cultuur. Veel intellectuelen, waaronder kunstenaars, componisten en architecten, vluchten naar het buitenland, vooral naar de Verenigde Staten. Uiteindelijk breekt de Tweede Wereldoorlog uit en zijn er miljoenen doden te betreuren. De efficiëntie en techniek van het modernisme leiden in Duitsland tot de Holocaust, een massavernietiging op ongekende schaal. De oorlog markeert het einde van de cultuur van het moderne.

IN HET KORT:

De maatschappij in de nieuwe eeuw

- De **fotografie** bevrijdt een aantal kunstenaars van de dwang realistisch te schilderen. Daarvoor in de plaats kunnen ze de nadruk leggen op een betere vorm, onderzoek naar de waarneming, een persoonlijke emotie of een duidelijke boodschap. Het **symbolisme** en **postimpressionisme** die rond de eeuwwisseling ontstaan in de kunsten lopen vooruit op sommige **moderne** stromingen.
- Een aantal filosofen en wetenschappers inspireren de kunsten. De psychiater **Freud** komt met theorieën over het onderbewuste en de structuur van de menselijke geest. Of alle veronderstellingen kloppen, doet er niet zoveel toe; zijn werk inspireert kunstenaars. Dat is ook het geval met het werk van de Duitse filosoof **Nietzsche**. Zijn definitie van de übermensch lijkt een oproep aan individualistische, vrije geesten om hun eigen weg te bewandelen, los van iedere traditie. De klasseloze, communistische maatschappij van **Marx** lijkt werkelijkheid te worden na de Russische Revolutie.
- Tal van technische vindingen doen hun intrede aan het begin van de twintigste eeuw. Nieuwe materialen en technieken zorgen voor andere ontwerpen en uitvoeringen. De infrastructures die ontstaan, leveren naast elektrisch licht ook de mogelijkheid van communicatie en **verre reizen**. Al deze zaken zorgen voor het gevoel dat er een nieuw tijdperk aanbreekt. Daar is een nieuwe kunst bij nodig.
- Naast de conservatieve Salon met zijn negentiende-eeuwse wortels komen er progressieve **verzamelaars** en **handelaren** die niet aarzelen de avant-garde te omarmen. Hun galeries worden plaatsen waar kunstenaars samenkomen om over het modernisme te discussiëren.
- De kunstenaar verandert en breekt met de tradities van de vorige eeuw. Kunstenaar zijn wordt van een beroep eerder een levenshouding. Dat leidt tot een andere aanpak dan voorheen. Kunst wordt persoonlijker en soms **abstracter** of politiek, en moeilijk te begrijpen voor outsiders.
- Europa wordt geregeerd door de grootmachten uit de negentiende eeuw en is politiek gezien uiterst instabiel. Conflicten dreigen overal. Een politieke moord is de directe aanleiding voor de Eerste Wereldoorlog. De 'korte oorlog' duurt vier jaar en kost miljoenen levens. De bewonderde machine blijkt ook te kunnen worden misbruikt in de vorm van oorlogsmaterieel. Na de oorlog keren kunstenaars zich tegen de leugenachtige overheden die deze ellende door propaganda veroorzaakt hebben.
- Arbeiders leven min of meer in dezelfde omstandigheden als in de negentiende eeuw. Veel rechten of sociale zekerheid hebben ze niet, maar revue en bioscoop bieden goedkoop vertier. Emigreren naar de vrije VS lijkt voor velen de oplossing. Daar wordt het **socialisme** met argwaan bekeken. In Rusland veroorzaakt het socialisme een revolutie. De klasseloze maatschappij lijkt geboren. Enthousiast sluiten kunstenaars zich hierbij aan, tot Stalin censuur oplegt.
- In de dertiger jaren breekt een economische crisis uit. Over de hele wereld veroorzaakt die werkeloosheid en armoede. Duitsland moet enorme herstelbetalingen doen als straf voor de Eerste Wereldoorlog. De burgers daar worden extra hard getroffen. Het is een vruchtbare bodem voor het opkomende **nationaalsocialisme**. Adolf Hitler grijpt er de macht, net als Benito Mussolini in Italië.
- De Tweede Wereldoorlog breekt uit en wordt een ongekend bloedbad. De efficiëntie, zo kenmerkend voor de moderne tijd, leidt tot de Holocaust. Veel kunstenaars en andere intellectuelen zijn dan al uit Europa gevlucht. Het markeert het einde van de cultuur van het moderne.